I bruset fra Mors (dette er masterfilen, skal bli den endelige teksten)

Tenkt som andre kapittel i boken om Mosseskogen (vi begynner i sør, med Verket, og slutter i nord, med Kambo)

Moss Verk

(Fra middelaldermøller til masovner)

Av Arnulf Johannessen

Redigert av Edmund Schilvold

Innledning

Hvis Moss i det hele tatt har noe slikt som en ”gamleby”, så er det Verket og intet annet. Bydelen er ikke bare Norges kanskje betydeligste jernverksminne – stedets mange århundrer lange historie er like viktig, og den historien går mye lenger tilbake enn til anleggelsen av Moss Jernverk og oppføringen av den eldste eksisterende bebyggelsen i området. La oss se litt nærmere på hva vi snakker om.

Mange byer og tettsteder er blitt til som en følge av vedtak, eller kongelige forordninger, om man vil. Da er det som regel enkelt å finne opprinnelsestidspunktet. Andre steder er blitt til av seg selv, uten myndigheters inngripen. I slike tilfeller er det nesten umulig å fastslå med sikkerhet akkurat når tilblivelsesprosessen begynte, og teoriene om den vil ofte avhenge av den enkelte historikers tolkning av kildematerialet. At Moss tilhører den sistnevnte kategorien, er hevet over enhver tvil.

Lenge før kverner, sager og jernverk ble anlagt, ble områdene nord og sør for Fossen benevnt som henholdsvis ”Nordbakke” og ”Sørbakke” på ”Mors”. Nordbakke og Sørbakke er identiske med områdene som i dag kalles Verket, Fossen og Møllebyen.

Det er hold i den ofte framsatte påstanden om at dette er byens arnested. I hvert fall hvis man med det mener industribyen Moss.

”Vi har lært det der borte av fossen”, sier Dagny Kristensen i ”Mossesangen”, og det var utvilsomt Fossen, samt den gode naturlige havnen, som dannet grunnlaget for framveksten av en by der vi i dag

har Moss.

Det kan synes rart for oss som lever nå at byen har fått navn etter Hobøl-vassdraget, men slik er det. Hobølelva er Vansjøs største tilførselsselv, og Hobøl-vassdraget het på gammelnorsk ”Mors” – forløperen til dagens ”Moss”.

Den første aktiviteten på stedet – saltkoking

Alt i 1399 omtaler kildene saltkoking ved utløpet til Mosseelva, samt ved Værla og ved Tronvik. Vi kan gå ut fra at det var bøndene i egnen som drev med denne virksomheten. Men det er ikke sikkert det fulgte noen bebyggelse med saltkokingen, og den har neppe spilt noen større rolle for stedet Moss’ tilblivelse.

Den første utnyttelsen av Fossen – kvernmøller

Av en ganske annen betydning var noen kvernmøller som lå ved Fossen på 1400-tallet. Dette framgår av en liste over eiendommer som tilhørte St. Stephans hospital i Tønsberg. I 1399 eide hospitalet ”En foss i Mors med Quernstøe”.

Fra samme tid har vi en liste over eiendommer tilhørende Oslo bispestol. Den nevner blant annet: ”Moss Quernfoss og hele Morsebakkene, nordre side”.

De nevnte jordebøkene forteller oss at i hvert fall deler av bygrunnen på et tidlig tidspunkt tilhørte geistlige stiftelser. Men det som er enda viktigere for oss, i vår søken etter Moss’ tilblivelsestidspunkt, er at jordebøkene forteller oss at bygrunnen ikke svarte skatt til kirken.

Det kan bare bety at grunnen langs elva ikke var bebygd på 1400-tallet.

Det er likevel rimelig å anta at det var kvernmøllene ved Fossen som gjorde stedet kjent, og at møllene etter hvert dannet grunnlaget for en ytterst beskjeden bebyggelse langs elva.

Vi kan her støtte oss til den kjensgjerning at bøndene i distriktet betalte skatt til kirken i form av korn som ble formalt ved Fossen. Bøndene hadde bygd de første kvernene ved Fossen, og det var derfor enkelt for kirken å kreve skattekornet malt på dette stedet.

På 1450-tallet ble det en fast foreteelse å dra ”på Mors” med kornet, og når Fossen gikk stor nok, kan vi anta at det foregikk en viss kontinuerlig kverndrift.

Sagbrukene – grunnlaget for bydannelsen

I 1530-årene trengte en ny virksomhet seg fram ved Fossen, nemlig sagbrukene. De var basert på en ny og revolusjonerende oppfinnelse – den vanndrevne oppgangssagen.

De mange og lett utnyttelige hestekreftene i Fossen dannet et utmerket grunnlag for denne nye næringen, og det er tydelig at folk i mossedistriktet raskt forsto hvilke muligheter oppgangssagen åpnet opp.

Vi vet ikke med sikkerhet når det første sagbruket i Moss ble bygd, men ifølge tradisjonen var det faktisk i Moss at oppgangssagen ble brukt i Norge for første gang.

Sagbrukene ble etter hvert av stor betydning for Moss. Hvis byen kan takke kvernmøllene og den naturlige havna for sin første oppkomst, så kan den takke sagbruksvirksomheten for veksten som gradvis førte til etableringen av et lite bysamfunn ved Mosseelvas utløp.

Sagbruksaristokratiet

På midten av 1500-tallet var sagene i Mossefossen blitt så viktige at den dansk-norske kongen krevde ett helt bord for hvert tiende som ble sagd. I tillegg eide kronen selv flere av sagene i Fossen.

I 1659 var det Anne Bildt Akeleye som var den største sageieren i Moss. Hun eide ikke mindre enn seks sager i Mossefossen.

Anne Bildt var enke etter den siste lensherren i Værne kloster len, Sigvard Gabrielsen Akeleye, og fram til ektemannens død hadde hun bodd på Kambo herregård. Senere flyttet hun til Torderød på Jeløy, som da var adelig enkesete under Kambo-godset.

Sagbruksvirksomheten vokste. På Anne Bildts tid ble det meldt om både femti og seksti bruk, hvorav hun altså eide seks. Hun var, ved siden av Johan Herfordt (jfr. ”Moss bys historie”, bind 1), sin tids klart største sageier på Moss, og sagene hennes kunne på det meste skjære hele 40 000 bord i året. De fleste av disse bordene ble eksport til utlandet, og den største importøren av de norske bordene var Holland.

Utover på 1700-tallet ble sagbruksnæringen stadig mer viktigere for Moss. Velstående borgelige familier, eksempelvis Chrystie og Gude, ble de ledende innen sagbruksvirksomhet og tømmerutførsel.

Bernt Anker spilte en betydelig rolle innen sagbruksnæringen. Han skal vi komme tilbake til.

Moss Jernverk

1704 regnes som stiftelsesåret for Moss Jernverk. På grunn av Den store nordiske krig ble det ansett som strategisk viktig å bygge jernverk, og krigen fikk da også stor betydning for jernverket i Moss.

I 1716 fikk Moss Jernverk føle krigen, bokstavelig talt, siden jernverket da ble et av åstedene for slagene mellom svenske og dansk-norske tropper. Ødeleggelsene var betydelige.

Fram til 1716 var hovedproduksjonen på Moss Jernverk ammunisjon, eksempelvis kanonkuler og granater.

Etter 1716 omfattet produksjonen også ”fredelige” gjenstander som ambolter, gryter og bryggepanner.

Senere ble det støpt kanoner på jernverket. Flere av disse er fortsatt bevart i Moss.

De vakre ”mosseovnene” må heller ikke glemmes. Disse skal vi komme tilbake til.

Fra 1830 av ble jernverket et såkalt valseverk, og man startet storstilt produksjon av sagblader til Norges mange sagbruk.

Det var også en omfattende spikerproduksjon ved jernverket.

Ernst Ulrich Dose – grunnleggeren

På begynnelsen av 1700-tallet fikk den danske adelsmannen og overkammersekretæren Ernst Ulrich Dose (1650–1706) kong Frederik IVs tillatelse til å anlegge et jernverk i Moss. Dose ble dermed Moss Jernverks grunnlegger, og dets første eier.

Jernverkene i Norge var administrativt sett underlagt det såkalte oberbergamtet på Kongsberg, som i sin tur var styrt direkte fra Danmark.

Dose døde alt i 1706, og vi vet ikke så veldig mye om jernverksdriften i de få årene han var eier. Det som er klart, er at driften Dose rakk å oppnå var av en nokså beskjeden art, i hvert fall sammenliknet med hva senere eiere fikk i stand.

Dose kjøpte opp tomtearealene på Nordbakke, og oberbergamtet sikret jernverket retten til vannet i Mossefossen. Sagt på en annen måte: En rekke sager og kverner ble for jernverkets skyld ekspropriert.

Dose kjøpte også flere gårder i distriktet. Eksempler er Rosnes, Grimsrød, Helgerød og Krosser, som alle lå på den sørøstre delen av Jeløy.

Men hvorfor anlegge et jernverk i Moss? Jernmalm var det i hvert fall ikke mye av der. Riktignok er det påvist noen beskjedne malmforekomster på Kambo og i Mosseskogen, men de var langt fra store nok til at de kunne dekke behovet til et jernverk.

Vi har allerede omtalt svaret: Fossen var den viktigste faktoren – den kunne levere kraften som var nødvendig for driften av jernverkets stanghammere og blåsebelger.

I tillegg var stedet velsignet med usedvanlig gode havneforhold.

Det ble opprettet en såkalt ”cirkumferens”, et grovt sett sirkelformet felt med jernverket i sentrum. Dette omfattet områder fra Vestby i nord til Onsøy og Tune i sør, og Spydeberg i øst. I nordvest strakte det seg helt over til Hurumlandet, på den andre siden av fjorden.

I disse områdene ble bønder og skogeiere pålagt å utføre en rekke plikttjenester for Moss Jernverk. Til pliktene hørte blant annet tømmerkjøring, brenning av trekull og kjøring av forråd til jernverket.

Men plikttjenestene ble neppe oppfattet som særlig urettferdige, siden de innebar skattefordeler og muligheter for inntjening.

Jernmalm fikk man fra fire malmgruver ved Arendal.

Bedriften Moss Jernverk besto, grovt sett, av rostovner, masovner, stanghammere, blåsebelger, smier, trekull-miler, småhus og hytter. I rostovnene ble malmen rostet, deretter ble den fraktet til masovnene, som var ”hele verkets hjerte”, for å bruke en av formuleringene til Lauritz Opstad, forfatteren av den kjente boken Moss Jernverk. ”Et af de skjönneste Anlæg i Staten”.

Ved masovnene var det stanghammere som pukket malmen i stykker. Til masovnene hørte dessuten store blåsebelger som ga ovnene surstoff. Det ferdige jernet ble brakt videre til smiene.

Som allerede nevnt kjøpte Dose en rekke gårder på Jeløy. Dette var en ren strategisk handling fra hans side. Leilendingsbøndene fikk hovedansvaret for den daglige transporten av kull til jernverket.

Apropos tømmer og kullmiler: Deler av Bjerget ble i sin tid brukt som kullager for jernverket. Bjergets nordligste punkt kalles ennå for ”Kølabonn”, et navn som må bevares for framtiden som det kulturminnet det er.

På Jeløy er navnet ”Kølabonn” kjent fra gårdene Kjellandsvik og Kullebund.

Hübsch og Ochsen – ”mosseovnene” kommer

Etter Doses død ble Moss Jernverk drevet videre av hans bo, for så å bli solgt på auksjon i 1708. Kjøperne var kammerherre Jacob von Hübsch (1680–1724) og Heinrich Ochsen (1660–1750). Sistnevnte kunne smykke seg med titlene kanselliråd, justisråd og etatsråd. I tillegg var han stiftsbefalingsmann over Island og Færøyene. Det er imidlertid tvilsomt at han noen gang var utenfor Danmarks grenser. Han var i hvert fall aldri i Moss eller på jernverket. Det var hans langt yngre kompanjong, Jacob von Hübsch, som ble jernverkets leder.

I 1724 døde Jacob von Hübsch, og den andre jernverkseieren, Heinrich Ochsen, ønsket å hjelpe og støtte hans unge enke, Elisabeth von Hübsch (1690–1761), som var Ochsens niese.
Elisabeth eide nå halvparten av jernverket, og Ochsen mente at hun også var skikket til å lede det.

Slik ble det. Den trettifireårige enken, som hadde sju barn, forlot sitt hjem i København og flyttet til Moss, der hun bosatte seg i et stort hus ved Mossesundet.

Moss Jernverks hovedbygning, den såkalte Konvensjonsgården, var ikke bygd ennå. Over Fossen, der Storebro ligger i dag, var det en enkel trebru, holdt oppe av kraftige tømmerstokker.

Elisabeth von Hübschs høyre hånd ble jernverksforvalter Niels Michelsen Thune. Han ble svært god å ha for Elisabeth i tiden som kom.

Det var Elisabeth som startet Moss Jernverks produksjon av ovner. Disse ble etter hvert viden kjent for sine vakre utsmykninger, utformet av treskjærere engasjert av Elisabeth.

Selv om Elisabeth hadde gjort mossing av seg, var ovnsmotivene

inspirert av det Elisabeth kjente best – scener fra det gode liv i København.

Elisabeth var kreativ på sine områder, men det er mye som tyder på at hun ikke hadde den helt store forretningssansen. Som adelig var hun vant til å leve på stor fot, og det, sammen med at produksjonen av ovnene var kostbar, førte til at hun stiftet gjeld.

I 1743 var Elisabeth von Hübschs tid på jernverket over. Selv om mesteparten av jernverkets verdier tilfalt Elisabeths åttitre år gamle onkel, var det nok en stolt Elisabeth som forlot Moss Jernverk. Hun følte at mossingene hadde tatt godt imot henne, og stilt opp for henne da hun mest av alt trengte det, så tilbake til København ville hun ikke. Moss var blitt hennes hjemby.

Elisabeth flyttet nå til sentrum av byen, til enklere kår enn dem hun hadde vært vant til. Men hun nøt fortsatt stor respekt. Som adelig var hun for eksempel frue. De fleste mossekvinner var madammer eller koner.

Selv om Elisabeth gjorde sine feil da hun styrte Moss Jernverk, er det all grunn til å minnes henne. Hun må ha vært både modig og full av pågangsmot. At hun, som hadde levd et beskyttet liv i Københavns overklasse, hadde reist til Moss, og etter ektemannens død overtatt ledelsen av den betydelig bedriften som jernverket var, forteller om en sterk personlighet.

Ancher & Wærn – kanonstøperi etableres

I 1749 var det firmaet Ancher & Wærn, eid av Erich Ancher (1709–1785) og Mathias Wærn (1725–1788) som drev Moss Jernverk.

Erich Ancher var fra Fredrikshald, og far til den ikke ukjente Carsten Anker.

I 1750, året etter overtakelsen, fikk Ancher & Wærn eneretten på å støpe kanoner og ammunisjon. Dessverre hadde mossekanonene til å begynne med en lei tendens til å sprekke når de ble testet. (Høsten 2010 ble det gjort funn som tyder på at i hvert fall en del av denne testingen fant sted på Rosnestangen, med skyting mot Røysåsen.)

Etter hvert klarte man imidlertid å støpe kanoner som besto prøvene. I 1759 produserte jernverket 106 12-pundere uten lyte, og i 1761 leverte det 86 kanoner og 50 000 kuler levert til Landetaten. Senere laget det også et større antall 18-pundere.

Men Ancher & Wærn hadde store økonomiske problemer, og jernverket slet med stadig med kullmangel. Det trengte mer kull enn det som kunne skaffes innenfor den eksisterende cirkumferensen, og Ancher & Wærn søkte derfor kongen om utvidelse av denne. Søknaden ble imidlertid avslått.

Som en kuriositet kan det nevnes at en av årsakene til kullmangelen skal ha vært at vintrene i en periode var så milde at det sjelden var frost og snø, noe som gjorde det vanskelig å få kjørt kullet ut av skogene.

I tillegg sluttet bøndene utenfor cirkumferensen å levere tømmer til jernverket, siden sagbrukene betalte atskillig bedre for tømmer enn jernverket var i stand til.

Bedre tider – Jess og Bernt Anker tar over

I 1775 begynte en ny og bedre æra for Moss Jernverk. Erich Anchers to nevøer, Jess (1753-1798) og Bernt (1746–1805), tok over driften, og en glansfull tid ble innledet.

Jess Anker var gift med sin kusine, Karen Elieson fra Hafslund, og han var den siste jernverkseieren som bodde fast på Moss Jernverk. I 1784 ble Bernt Anker eneeier av jernverket.

Om Bernt Anker har det vært skrevet og sagt mye. Han var gift med Mathia Collett, og i tiden rundt 1800 ble han regnet for å være Norges rikeste mann. Bernt Anker er blitt beskrevet som en snobb, men også som sjenerøs. Han var svært interessert i teater og litteratur, og han arbeidet iherdig for at Norge skulle få et eget universitet.

Bernt Anker må også få mye av æren for opprettelsen av Det Dramatiske Selskab i Christiania, forløperen til Centralteateret.

Når det gjeldt forretninger, var han svært aktiv. I tillegg til Moss Jernverk eide han Eidsvoll verk og Hakadal verk, og han drev det stort innen trelasthandel og tømmerutførsel.

Det var sikkert ikke noe minus for han å eie et jernverk som forsynte sagbrukene med både sagblader, spiker og krumtapper.

Allerede på Erich Anchers tid hadde jernverket sikret seg Mosseskogen. Den var blitt kjøpt på auksjon, for 400 riksdaler. Nå kjøpte jernverket Kambo også. Dette for å bedre tilgangen på trekull

og tømmer.

Under Bernt Anker gikk jernverket i Moss med overskudd. Men vi aner likevel en stagnasjon rent driftsmessig. Anker brukte overskuddet til å dekke opp underskudd i andre deler av sin omfattende næringsvirksomhet.

Bernt Anker døde barnløs, og jernverket ble i perioden 1805–1820 drevet av hans arvinger, via Det ankerske fideikommiss. Fideikommisset ble ledet av Bernt Ankers mangeårige verksbestyrer, Lars Semb (1775–1822).

For å gi et bilde av atmosfæren på jernverket på denne tiden, kan vi nevne at vannet i Fossen, som fortsatt var av avgjørende betydning for driften, nå ble utnyttet på de mest sinnrike måter. På selve jernverket var det omkring 1810 hele 24 vannhjul, av til dels imponerende dimensjoner. Det var også vanndrevne blåsebelger, to ved hver masovn, og disse belgene var digre apparater, 18 fot lange.

Grev Herman Wedel Jarlsberg – store moderniseringer

Ved auksjon i 1820 ble grev Herman Wedel Jarlsberg (1779–1840) Moss Jernverks eier. Formelt sett var det imidlertid hans svigerfar, Peder Anker (1744–1832) til Bogstad, bror av Bernt Anker, som var eieren. Grev Wedel handlet nemlig i svigerfarens navn.

I 1826 fikk grev Wedel skjøte på Moss Jernverk. Han eide og drev nå både Bærums og Moss Jernverk.

Under grev Wedel ble Moss Jernverk betraktelig modernisert. Det ble blant annet bygd et nytt valse- og smelteverk, samt en ny masovn.

På grev Wedels tid økte arbeidsstokken på jernverket, og i 1835 ble tyskfødte Ignatius Wankel ansatt som verksbestyrer. Etter få år fikk Wankel kjøpt Kambo gård av Moss Jernverk, og siden har hans navn og slekt vært uløselig knyttet til Kambo.

Ignatius Wankels bror, Franz Wankel, overtok stillingen som jernverksbestyrer.

Harald Wedel Jarlsberg – Norges største valseverk

Etter Herman Wedels Jarlsberg død i 1840, ble hans sønn, ”jernverksbaronen” Harald Wedel Jarlsberg (1811-1897), eier av Moss Jernverk. Han ble den siste til å eie jernverket mens det fortsatt var i drift.

Den første tiden gikk driften under Harald Wedel Jarlsberg svært bra. Han anla Norges største valseverk, og det ble satset stort på produksjon av støpejern, stangjern og valsejern.

Harald Wedel Jarlsbergs moderniseringer ga Moss Jernverk en siste gullalder, og en forlenget levetid. I 1860-årene ble de fleste av de andre norske jernverkene avviklet, siden de ikke lenger klarte seg i konkurransen med engelske og svenske verk. At Moss Jernverk maktet å holde ut helt til 1874, skyldtes at valseverket var svært konkurransedyktig.

Jernverkets vanskeligheter ble ikke mindre da det i 1873 ble bestemt at jernbanen skulle legges over jernverkets område, mellom industrien og sjøen.

Ironisk nok ble vedtaket om jernbanebygging gjennom Moss feiret med brask og bram i Moss Jernverks hovedbygning.

I 1875 solgte Harald Wedel Jarlsberg Moss Jernverk til Theodor Peterson. Det gamle industristedet gikk dermed inn i en helt ny fase. Mer om det senere i dette kapittelet.

Jernverket blir en del av Moss

Som allerede nevnt ble verksområdet i Moss, i likhet med alle andre slike områder i Norge, styrt fra Kongsberg – fra det såkalte oberbergamtet – i det meste av jernverkets levetid. Flere hundre mennesker befant seg av den grunn under en ganske annen jurisdiksjon enn befolkningen på den andre siden av Mossefossen.

De fikk også nesten alle sine forsyninger langveisfra, selv om de fantes forretninger i Moss – bare en kort hest- og kjerretur unna – som mer enn gjerne skulle ha furnert det anselige jernverkssamfunnet med varer.

I 1876 opphørte dette skillet – sikkert til stor glede for handelsstanden og politikerne i Moss, og trolig til irritasjon for en del av menneskene som hadde vært tilknyttet jernverket, og nytt godt av dets særskilte ordninger.

Forble et grenseområde

I en viss forstand forble likevel Verket et grenseområde, siden alt som lå nord for Verket, tilhørte Jeløy kommune – som foruten selve Jeløy omfattet både Mosseskogen, Kambo og områdene mellom Moss og

Våler.

Denne heller merkelige ”Jeløy”-kommunen, som altså omfattet det meste av land nord, øst og vest for Moss by, hadde et mangfoldig liv navnemessig – ved opprettelsen i 1837 ble den kalt Moss landsogn, og senere ble den til Moss landdistrikts herred. I 1916 ble navnet Jeløy herred. Alt dette var, og er fortsatt, en betydelig kilde til forvirring blant ”borgere av Moss”.

I 1943 ble Jeløy herred innlemmet i Moss, og Verket og Mosseskogen sluttet dermed å ligge i to forskjellige kommuner. Men tre av de fire grensesteinene som markerte grensen mellom Moss og Jeløy står fortsatt. Den ene befinner seg rett bak veiestasjonen til Petersons tømmermottak, like sør for steinpukkeriet. Den andre står nord for Verket 8, ved den såkalte Halløkka. Den tredje står i det nordvestre hjørnet av personalparkeringen til Peterson – den gamle fotballbanen.

Den fjerde skulle ha stått nord for det såkalte Larsenfjellet, men er dessverre blitt fjernet for gjøre rom for en ny innkjøring til cellulosen.

Arbeiderne og verkssamfunnet

Mye er sagt og skrevet om de velstående verkseierne. La oss derfor nå rette vår oppmerksomhet mot jernverksarbeiderne, og familiene deres.

I tiden etter Den store nordiske krig kunne en i perioder høre både svensk, tysk og norsk tungemål på jernverket, og svensk var det mest framtredende språket. Grunnen til det var det i Sverige fantes en ekspertise på jernverksdrift som Norge manglet, og jernverket ansatte derfor en rekke svenske arbeidere. Jernverket var slik sett den første bedriften i Moss som gjorde bruk av ”fremmedarbeidere”.

Mange av svenskene var sesongarbeidere, men noen slo seg ned i Moss for godt. Etter en tid var derfor situasjonen den at brorparten av familiene på jernverket var av svensk opprinnelse.

Det var særlig i tiden rundt 1750, da jernverket var i Ancher & Wærns eie, at man bestrebet seg på å hente inn dyktige fagarbeidere fra utlandet.

Yrkesstolthet, og et visst hierarki, gjorde seg gjeldende på Verket. Den viktigste blant arbeiderne var masemesteren. Som Lauritz Opstad sier i sin bok: ”Masemesteren var selve medisinmannen som kjente resepten for alt slags jern”.

Andre fagarbeidere som sto høyt i kurs i verkssamfunnet var hammermesterne, kanonformerne og formmesterne.

I tillegg til fagarbeiderne var det et stort behov for ufaglært arbeidskraft. Kvinner utgjorde en stor del av denne. De såkalte ”malmkjerringenes” jobb var å bære malm til ovnene. ”Kullkjerringene” hadde som oppgave å klargjøre trekullmilene.

Det var i denne tiden at de fleste arbeiderboligene på Verket ble reist. Opprinnelig var det meningen at verksarbeiderne skulle betale verkseieren en festeavgift for boliger på jernverkets grunn, men fordi arbeiderne hadde lite eller ingenting å betale verkseieren med, frafalt man gjerne dette kravet. Betingelsen var imidlertid at arbeideren var trofast mot jernverket.

Selv om arbeiderne på Moss Jernverk var fattige, fikk de ry på seg for å være godhjertede. Arbeiderboligene på Verket ligger på begge sider av Den fredrikshaldske kongevei. Det var mange løsgjengere, landstrykere og tjenesteløse kvinner som gikk landeveien over Verket. Svært mange av dem søkte husly og fikk en matbit av jernverksarbeiderne.

Selv om verksarbeiderne hadde dårlig økonomi, hadde de det atskillig bedre enn dag- og løsarbeidere som vandret langs Kongeveien, og mange av verksarbeiderne delte altså det lille de hadde med folk som var i en enda dårligere situasjon enn dem selv.

Vi vet ikke så veldig mye om de tidlige jernverksarbeiderne, men noe informasjon har vi, ikke minst fra kirkebøker og folketellinger.

Gjennom forvaltningen til oberbergamtet hadde jernverkene egne forsyningsvesen, fattigvesen, skolevesen, jordmor- og legetjenester og lover.

Lovene fra oberbergamtet var strenge, og det å bli sendt til Kongsberg for å bli dømt for en eller annen forbrytelse, var noe verksfolket virkelig fryktet.

I enkelte saker hadde jernverket selv anledning til å dømme, noe som var sterkt foretrukket framfor det å bli dømt i Kongsberg.

Det fortelles om to gutter som i 1788 hadde gjort seg skyldige i potettyveri fra en av jernverkets gårder. De fikk en mild dom – de ble ”kun” dømt til pisking i jernverkets egen fengselscelle, og piskingen ble utført av guttenes egne foreldre!

Det er neppe for sterkt sagt at domfellelsene kunne ramme svært urettferdig. Hvis en viktig fagarbeider hadde gjort seg skyldig i et grovt lovbrudd, kunne man langt på vei se mellom fingrene med hva han hadde gjort. Hadde en læregutt gjort seg skyldig i noe tilsvarende, kunne dommen bli langt hardere.

Brennevin var en vesentlig del av forsyningene fra oberbergamtet. Dette førte naturlig nok til at fyll i perioder var et stort sosialt problem blant verksarbeiderne.

Moss og omland tjente lite eller ingenting på jernverket, nettopp fordi det hadde et eget forsyningsvesen som ga arbeiderne fikk det de trengte.

Kort fortalt forsynte Moss Jernverk Danmark med kuler og kanoner, mens Danmark forsynte Oberbergamtet, og dermed også Moss Jernverk, med korn og andre nødvendige varer.

At Verkets befolkning, med all mulig grunn, følte seg som ”noe for seg selv”, hersker det neppe noen tvil om. Det skal ha forekommet at personer, fortrinnsvis kvinner, som ble født på Verket, ble der hele livet.

Det var først og fremst gjennom kirkelige handlinger at verksbefolkningen kom i kontakt med det øvrige Moss. Men også i kirken hadde de sine egne plasser, betalt av verkseieren.

”Da mannen forlot dem, og ingen dem gav, så fikk de til slutning en felles grav av kommunen, i fattigfolks jord”, skriver Henrik Ibsen i ”Terje Vigen”. Mer enn noen annen norsk dikter levendegjør Ibsen den desperate situasjonen Norge kom i under Napoleonskrigene, da norske havner ble blokkert av engelske krigsskip.

Blokaden fikk også følger for befolkningen på Verket. I nødsåret 1809 døde en fjerdedel av jernverkets arbeidere av sult og sykdom, deriblant noen av de viktigste fagarbeiderne.

I 1813 hyret Moss Jernverk den framstående kjøpmannen David Chrystie senior og hans brigg ”Refsnes” til å hente korn fra Ålborg. Men Chrystie klarte ikke å bryte blokaden.

Skipper Peder Svendsen Bekkevold klarte det Chrystie ikke gjorde. Han ble riktignok stanset på veien tilbake og ført til en svensk havn, men Bekkevold ga ikke opp. I ly av mørket snek han og mannskapet seg om bord, på heltemodig vis, overrumplet den svenske vakten og seilte kornlasten hjem til Moss.

Som en digresjon kan nevnes at skipper Bekkevold senere skulle bli Henrik Wergelands svigerfar.

Jernverksfamiliene forble i stor grad trofaste mot jernverket gjennom flere generasjoner. Men så hadde de heller ikke så mange valgmuligheter.

I 1874, da Moss Jernverk ble lagt ned, og området ble overtatt av M. Peterson & Søn, ble mange av de gamle jernverksfamiliene med ”på lasset”. Faktisk var det snarere regelen enn unntaket at de samme familiene som i flere generasjoner hadde jobbet på jernverket, fortsatte som arbeidere på fabrikken til Peterson, populært kalt ”Cellulosen”.

La oss kort fortelle litt om familien Krave/Johannessen, som er et typisk eksempel på dette. Johannes Krave, født i Bergslagen i Sverige i 1812, ble brakt til Moss Jernverk som fagarbeider. Hans kone, Rebækka Eriksdatter, var født på Moss Jernverk i 1815.

Etterkommerne av Krave fortsatte etter 1874 som cellulosearbeidere. Sønnen Otto Johannessen etterfulgte sin far, Johannes Krave, som jernverksarbeider, men allerede som syttenåring ble han cellulosearbeider. Hans sønn, Olaf Johannessen, og dennes brødre, begynte å jobbe på Cellulosen i tolvårsalderen.

Var det noen som sa ”barnearbeid”?

Da Olaf ble gammel nok, dro han til sjøs, slik flere av brødrene hans også gjorde. Men i likhet med de fleste av ”Verket-gutta” mønstret han av etter noen år, og begynte igjen i fast jobb på Cellulosen, der han ble værende livet ut.

Når folketellingene forteller oss at ganske mange gutter på Verket stakk til sjøs, kan det tyde på at Cellulosen, nettopp ved å sysselsette de som allerede bodde på Verket, raskt fikk den arbeidsstokken de trengte. Det forteller også om store barneflokker, og at det neppe var arbeid til alle på Cellulosen.

Det hører også med til historien at de verksarbeiderne som var for gamle til å jobbe på Peterson, likevel ble boende på Verket, underholdt av byens fattigvesen.

Mossekonvensjonen

Mossekonvensjonen er utførlig omtalt i en rekke historiske verk, ikke

minst lokale sådanne. Det er derfor ingen grunn å beskrive den i detalj her. Helt utenom forhandlingene i 1814 kommer vi imidlertid ikke i et kapittel om Verket.

”I dette hus blev Konventionen til Moss undertegnet 14. august 1814”, står det på et skilt på Konvensjonsgårdens vestre gavl. Det skjedde med andre ord store ting i Moss Jernverks hovedbygning i 1814. ”Moss som hovedstad”, skriver historiker Nils Johan Ringdal i ”Moss bys historie”, og det er vanskelig å overdrive betydningen av det som skjedde i Moss i august 1814.

17. mai 1814 ble den danske prins og stattholder, Christian Frederik, valgt til Norges konge på Eidsvoll, og 21. juli samme år flyttet denne Norges nyvalgte konge inn i Moss Jernverks hovedbygning, som i noen uker fungerte som både regjeringskontorer og forhandlingssted.

En av grunnene til at både kongen og hans regjering valgte Moss som hovedsete for forhandlingene med svenskene, var at Moss lå nær både svenskegrensen og krigen som ble ført.

Før Christian Frederik trådte tilbake til fordel for svenskekongen, Karl XIII, kom det til krigshandlinger. Fredrikstad festning falt etter to skudd. Fredriksten derimot, sto som vanlig imot.

Det ble en ekstraomgang med forhandlinger etter at grunnlovsfedrene var ferdige med sitt arbeid 17. mai samme år. Veldig kort fortalt gjorde svenskene krav på Norge etter Kiel-freden, som en slags ”krigserstatning”, etter at de hadde bidratt til å sette en endelig stopper for Napoleons krigshandlinger i Europa. Sveriges kronprinsregent, Karl Johan, presset Christian Frederik til å avstå Norges trone, og Christian Frederik var en klok statsmann som bøyde seg for Karl Johans krav, og innledet forhandlinger med den svenske overmakten.

Disse forhandlingene førte fram til Mossekonvensjonen. Karl Johan ble innkvartert på Fredrikstad festning, og de svenske generalene Magnus Björnstjerna og Anders Fredrik Skjöldebrand ble sendt til Moss, der det herskapelige huset til Johan Gude ble svenskens hovedkvarter.

Mossekonvensjonen består av tre forskjellige dokumenter:

1) En våpenhvileavtale – kanskje den viktigste delen av hele avtalen

2) Et brev til svenskekongen Karl XIII, fra Christian Frederik, der han frasier seg den norske trone

3) Et dokument der svenskekongen, les kronprins-regenten, anerkjenner den norske grunnloven av 17. mai 1814, og dermed garanterer Norge en viss selvstendighet. Kongen og utenrikspolitikken skal imidlertid bestemmes av Sverige. Dette dokumentet er den egentlige Mossekonvensjonen, og er undertegnet av Karl Johan, Magnus Björnstjerna, Anders Fredrik Skjöldebrand, Jonas Collett og Niels Aall.

Mossekonvensjonen ble undertegnet 14. august, dagen etter at kongen hadde holdt statsråd i jernverkets hovedbygning. Kong Christian Frederik frasa seg formelt Norges trone 10. oktober 1814, og 26. oktober vendte han som en skuffet mann tilbake til Danmark. Et historisk veiskille var et faktum. Dansk politikk i Norge var definitivt et tilbakelagt stadium. I 1839 ble Christian Frederik konge i Danmark, under navnet Christian VIII.

Konvensjonens betydning for Norge og dets frihet har vært flittig debattert de senere årene. Var den virkelig en fredsavtale? Eller var den en ren kapitulasjon? Det kan ikke underslås at Norge, som et resultat av stormaktsaggresjon, måtte godta et påtvunget diplomati. Ei heller bør vi glemme at Mossekonvensjonen førte fram til den norsk-svenske unionen som ble inngått 4. november 1814.

Men vi beholdt grunnloven, og en egen nasjonalforsamling. Diplomatiet seiret over militærmakten. Dessuten ble den norsk-svenske unionen en svært løselig allianse. Den moderne norske stat ble utvilsomt til på Eidsvoll, men det er ikke å ta munnen for full å si at den ble iverksatt i Moss.

Både forhandlingene på Eidsvoll og forhandlingene i Moss er viet egne verselinjer i fedrelandssangen. Om riksforsamlingen på Eidsvoll sier Bjørnson: ”Blåøyet frihet ble oss født”. Om Mossekonvensjonen har han minst like treffende ord: ”Og det ga forlig”. Bedre kan det i grunnen ikke sies.

Det finnes fortsatt noen fysiske spor i Konvensjonsgården etter de viktige forhandlingene i 1814. I Christian Frederiks kabinett, ved siden av Konvensjonssalen, står kongens reisekommode, en uvurderlig historisk gjenstand. I samme rom henger et stort portrett av kongen. Bildet er riktignok en kopi – originalen henger i Eidsvollsbygningen, og er malt av Johan Ludvig Lund.

I Konvensjonssalen er en faksimile av konvensjonsdokumentet utstilt. Originaldokumentet oppbevares i Stortingets arkiv.

I 1995 avduket H.M. Kong Harald en statue av Christian Frederik ved Mossefossen. Statuen er laget av Dyre Vaa, og reist femten år etter kunstnerens død. Statuen er den eneste som er reist av Christian Frederik i Norge.

I Moss markerer man nå årlig 14. august. Den såkalte ”Mossefossens dag” er lagt til datoen for Mossekonvensjonen. Det offisielle Moss arbeider også målrettet for at Moss og konvensjonen skal få sin plass under markeringen av grunnlovens tohundreårsjubileum i 2014.

Det er synd at bevisstgjøringen rundt Moss og 1814 ikke kom på et tidligere tidspunkt. Da hadde kanskje svenskenes hovedkvarter i 1814, Gudes gård, enda stått. Huset ble revet i 1970-årene, uten at noen engasjerte seg nevneverdig.

Verket i dag

”På Verket”, sier mossinger flest når de mener gateløpet Verksgata. Verket består i dag av til sammen 22 bevarte bygninger, hovedbygningen medregnet. Ikke noe annet sted i Østfold er så mange arbeiderboliger bevart på ett sted. Det finnes knapt en like bra bevart ”jernverksby” her til lands.

Om hovedbygningen, den mye omtalte ”Konvensjonsgården”, er vel det meste allerede fortalt. Den eldste delen av jernverkets hovedbygning skal være trefløyen langs Verksgata, og i gårdsrommet er det praktfulle svalganger som underbygger dette.

Trefløyen er omtalt allerede i 1750, og er trolig reist av Mathias Wærn. Lauritz Opstad hevder at det opprinnelig var svalganger også mot gata.

Den nåværende hoveddelen av huset er oppført i murstein, og påbegynt i 1756 av Erich Ancher.

Men det var først i 1778 at huset ble ferdigstilt, av Jess og Bernt Anker.

Den praktfulle bygningen er uten tvil Moss bys mest kjente historiske bygning.

På Bernt Ankers tid var det mye festivitas i jernverkets hovedbygning. I festsalen (Konvensjonssalen) i andre etasje, arrangerte Anker blant annet teateroppsetninger med seg selv i hovedrollen. Salen har i dag den best bevarte delen av interiøret. To praktfulle ”mosseovner” med tilhørende nisjer dominerer rommet. I nisjene ser en familievåpnene

til Anker og Elieson (Jess Ankers svigerfamilie).

Det tilliggende kabinettet er også et vakkert rom, restaurert etter en plan av Arnstein Arneberg. Over utgangsdøra finner vi årstallet 1778, og familien Ankers våpenskjold.

Til hovedbygningen hørte en vakker barokkhage, som det i dag ikke finnes et eneste spor etter. I form og stil var ikke hagen helt ulik den vi fremdeles finner på Torderød gård på Jeløy. Parkens hoveddel lå på vestsiden av Verksgata. Jernverksparken hadde flere trappearrangementer og et imponerende vannfall, samt Østlandets lengste allé – den strakte seg langs Verksgata, i hele dens lengde.

Til parken hørte en kjøkkenhage der det blant annet ble dyrket et stort antall meloner.

På Bernt Ankers tid var parken et sentralt tilholdssted for Christiania-sosieteten.

Vann i vannfallet kom fra Fossen, og fulgte en trappeformasjon der det falt i flere trinn. Et snedig lukkesystem gjorde at man kunne stenge og åpne vanntilførselen etter eget ønske.

Om denne kaskaden på Verket skriver Conradine Dunker i 1800: ”En ung dame hadde stillet sig virkningsfuldt paa toppen av kaskadetrappen. Det var virkelig et smukt Syn; vare end ikke Trinene af marmor, saa saae de dog saaledes ud, og den skjønne Pige paa Toppen i den hvide Dragt forestillede en deilig Statue af marmor. Vi stode alle og saae paa dette, indtil vi bleve var, at ogsaa Bernt Anker stod midt iblandt os, ikke mindre betaget af Synet end vi.”

På begge sider av Verksgata ligger fremdeles ”jernverksbyen” med sine 21 arbeiderboliger. Noen av husene er oppført av slaggsteinsblokker fra jernverksdriften, andre av laftet tømmer.

I 1793 hadde til sammen 478 mennesker tilknytning til jernverket. Selvsagt var det ikke husrom til alle på Verket. Det er sannsynlig at det også har stått verksboliger i skråningen opp mot det nåværende ”Kølabonn”. Dessuten bodde flere av jernverksarbeiderne på Værlesanden, ved den nåværende Kanalen.

De aller eldste boligene på Verket antas å ha blitt oppført i 1730-årene.

Vi vil tro at de fleste av husene har hatt navn, men at navnene etter hvert er blitt glemt. Av bygningene som fremdeles står, er det i dag

kun ”Lagår’n” og ”Tårnet” som har navn.

Av bebyggelse som er gått tapt på Verket, vil vi særlig trekke fram ”Jonasstua” og ”Skolen”. ”Jonasstua” lå ikke i tilknytning til de andre boligene, men i området mellom hovedbygningen og Fossen. ”Jonasstua” var masemesterboligen. Som allerede nevnt var masemesteren den høyst rangerte fagarbeideren på Verket, og det er nok forklaringen på at ”Jonasstua” lå et stykke unna resten av arbeiderboligene.

Huset hadde også vært bolig for jernverksbestyrer Ole Jonassen, og hadde sitt navn etter han. ”Jonasstua” ble revet i 1958, i forbindelse med at det ble bygget en ny kontorfløy ved Konvensjonsgården.

En annen tapt bygning er altså ”Skolen”, som ble revet i 1971. ”Skolen” var kanskje Verkets mest interessante bygning. Skolen på Verket var i drift fra 1758 til 1872. Skolen kom i gang mens Erich Ancher var verkseier, og var en av Norges eldste fastskolebygninger. Den hadde to etasjer, og var bygd av slaggsteinsblokker. I første etasje bodde læreren, og i andre etasje lå skolestua. Elevene gikk annenhver dag, småskolen den ene dagen og storskolen den andre. Kjente en læreren godt, kunne elevene møte hver dag! Skolen på Verket fikk rosende omtale av tidligere elever. Særlig var det en oppfatning om at man ble flink til å regne der.

I 1971 bygde Peterson en kalkovn like bak ”Skolen”. Rystelsene fra anleggsarbeidet ble for store for den gamle, skjøre bygningen, og den ble ødelagt ved at den slo store sprekker. La det ikke herske noen tvil om at dette var et rent arbeidsuhell, og ikke vond vilje, slik det i enkelte sammenhenger har vært hevdet. Men det forandrer ikke det faktum at verksskolen er borte, noe som er kulturhistorisk tragedie av nasjonalt format. Likeledes er Verkets helhetlige miljø og historie redusert.

Lokalpressen var ikke særlig lei seg da tragedien inntraff. Moss Avis skrev blant annet: ”Kaos på Verket i går, bygning raste sammen”. Pressens store clou var at trafikken måtte omreguleres.

Et hus som skiller seg kraftig ut fra småstueidyllen på Verket, er det store toetasjers mursteinshuset Verket 5, eller "Lagår’n". Dette navnet har det rett og slett fordi jernverkets lagård eller låve ligger i bakgården. Lagården danner, sammen med gamle vedskjul, og bolighuset Verket 5, et fantastisk flott bakgårdsrom der det har vært uthusplass til både hester og kuer. Et høytrev med store dører er også intakt. Man får nesten følelsen av å stå på tunet på en gård når man er i gårdsrommet til ”Lagår’n”.

Øverst i Verksgatas vestre husrekke ligger ”Tårnet”, som har sitt navn på grunn av det høye og spisse taket.

Like nord for ”Tårnet” ligger Halløkka, opprinnelig havnehage for jernverkets hester. Halløkka fungerer i dag som parkeringsplass for M. Peterson & Søns ansatte. Navnet Halløkka er formodentlig en forvansking av ”haveløkka”.

Fra Halløkka ser en ”jernverksbyen” fra den beste vinkelen. En stakket stund tror man knapt at man befinner seg i Moss.

Da Peterson-familien solgte firmaet M. Peterson & Søn, overtok Höegh eiendom Verket. Arbeiderboligene er under restaurering, og mange av dem er tenkt brukt som studentboliger for American College of Norway i Møllebyen. Det er vel og bra – det bør absolutt bo folk i en bydel som Verket. Men la oss ikke glemme det historiske aspektet. Det har i lang tid vært meningen at Verket 5 skal tilbakeføres til slik en jernverksarbeiders hjem var, og driftes av Moss by- og industrimuseum. Det er også sterkt ønskelig at Höegh Eiendom reiser en kopi av ”Skolen” der denne sto.

Hovedbygningen på Verket har vært fredet siden 1923. Arbeiderboligene er ikke underlagt de samme fredningsbestemmelsene. I løpet av de siste årene er de imidlertid blitt regulert til spesialområde gjennom plan- og bygningsloven.

Ser man Konvensjonsgården kun som et isolert kulturminne, faller man i en historisk og kulturell felle. Takket være det at arbeiderboligene ennå eksisterer, ligger bygningen som Mossekonvensjonen ble undertegnet i, fortsatt i sitt opprinnelige miljø.

På en enestående måte viser Verksgata hvordan den bymessige bebyggelsen langs Den fredrikshaldske kongevei, hovedveien mellom Christiania og Fredrikshald, må ha sett ut i 1814. Dessuten var Moss Jernverk den første store bedriften som oppsto i industribyen Moss.

Det er derfor hold i påstanden om at Verket er Moss’ gamleby!

Kilder

Andressen, Leif T. 1984, *Moss bys historie. Frem til 1700*, 1. bind, Moss kommune, Moss

Johannessen, Arnulf og Ragnar Onsaker 1997, *Mossekvinner*, bind 2,

Moss og Omegn Tenkepark, Moss

Johannessen, Arnulf og Ragnar Onsaker 1998, *Mossekvinner*, bind 3, Moss og Omegn Tenkepark, Moss

Johannessen, Erik, *Moss fra ladested til kjøpstad* (artikkel)

Hultengreen, Harald 2006, *Gamle arbeiderboliger i Østfold. Verket-husene i Moss*, Østfold Historielag

Opstad, Lauritz 1950, *Moss Jernverk. "Et af de skjönneste Anlæg i Staten"*, M. Peterson & Søn, Moss

Ringdal, Nils Johan 1989, *Moss bys historie*, bind 2, Moss kommune

Svendsen, Ola Øgar 1980, *Gamle hus i Østfold*, J.W. Cappelens Forlag, Oslo

---

Arvtakeren til jernverket – M. Peterson & Søn

Av Edmund Schilvold

En innledning – Peterson og Moss

Navnet og familien Peterson har lenge hatt en helt spesiell plass i sinnene til borgere av Moss. I dag er nok den plassen i ferd med å bli inntatt av ganske andre og atskillig nyere navn, men det som vi kan kalle "det gamle Moss", en verden som nok også Peterson må sies å høre til, er fortsatt levende i manges hjerter, og selv en ungdom som undertegnede er, til en viss grad, i stand til å fornemme hva Peterson en gang ble assosiert med – hvilken glorie dette navnet var omgitt av, og hvilken anerkjennelse de som bar dette navnet hadde del i.

Peterson-familien representerer kanskje, sammen med et lite knippe andre familier av liknende herkomst, noe av det nærmeste Moss har kommet et permanent aristokrati.

Ordet aristokrati vekker ikke alltid de mest positive assosiasjoner, og det er forståelig. Men Petersons, og de andre høyt plasserte familiene de pleide omgang med, besto i stor grad av personer som fortjente sine posisjoner til fulle.

For disse familiene var i mange tilfeller blitt grunnlagt av personer langveisfra, som i sin eventyrlystne ungdom hadde kommet som

pionerer til et lite sted kalt Moss, og som der, som fremmede, med nesten tomme hender, hadde bygd opp suksessrike bedrifter og institusjoner takket være slike edle dyder som tålmodighet, nøysomhet og framsynthet, kombinert med sunn forretningssans og evne til nytenkning og kreativitet.

Der mange andre bare ville ha sett et håpløst lite og heller avsides samfunn, et stoppested på veien til Christiania, eller til København, så disse pionerene muligheter, noe som blir desto mer imponerende når vi tar innover oss det faktum at de slett ikke kom fra en avkrok av bygde-Norge, men fra kosmopolitiske land som Danmark og Storbritannia, og at de som regel var både velutdannede og forholdsvis bereiste.

De av deres etterkommere som videreførte og utvidet det foreldrene, besteforeldrene eller oldeforelderne hadde bygd opp, var i stor grad av samme solide kaliber. De opprettholdt sin families stilling takket være dyktighet og vitalitet, og dersom de gode egenskapene, eller evnen til reproduksjon, svant hen, ja, da betød det gjerne også slutten på både familiens posisjon og det den hadde bygd opp.

Det som vi over litt spøkefullt kalte et aristokrati, besto altså i hovedsak ikke av ufortjent velplasserte personer som tilbrakte sin tid i bløte stoler, med vinglass i hendene og musikk i ørene. Det var snarere et meritokrati, i dette ordets mest positive betydning.

Som i alle andre familier forekom det selvfølgelig at de positive egenskapene til én generasjon ikke ble jevnt fordelt på medlemmene av den neste, eller at noen av egenskapene ikke ble videreført i det hele tatt, og at enkelte personer dermed ikke maktet å gjøre den forventede ære på sitt noble etternavn. Videre var det naturligvis slik at de aller fleste i disse familiene fra tid til annen unte seg visse gleder – nytelsen av noen av de fruktene som deres arbeid og deres visjoner hadde muliggjort, og hvis forestilling om sikkert mang en gang hadde hjulpet dem å holde motet oppe i utfordrende situasjoner. Men – de aller fleste av de sentrale personene i disse familiene var mennesker som først og fremst levde for sine foretak og for sine samfunnsnyttige roller – for realiseringen av sine sunne ideer og sine høye idealer.

Sammenliknet med visse andre familier med en liknende bakgrunn – Chrystie, for eksempel (vanlig uttale ”kreisti”), som opprinnelig kom fra Skottland – var Petersons for nykommere å regne, men utover på 1800-tallet ble familien så avgjort en del av byens driftige og respekterte elite.

Petersons skaffet seg etter hvert store eiendommer, ikke minst på søndre Jeløy, der den bidro sterkt til anleggelsene av romantiske lystgårder, og til å gi søndre Jeløy de oppsiktsvekkende kvalitetene som vi ennå i dag kan nyte godt av. I byen involverte familien seg i stadig nye forretninger, og hver gang med suksess – trelasthandel, rederivirksomhet og, ikke minst, ”cellulosen” – dette merkelige og banebrytende, og i begynnelsen ofte illeluktende fenomenet av en fabrikk – arvtakeren til det sagnomsuste jernverket – en fabrikk skulle vise seg å bli en av byens absolutte hjørnesteinsbedrifter, og som skulle komme til å beholde den stillingen i mer enn et århundre.

Gamle mossegutter kan fortsatt fortelle historier om hvordan de stoppet, tok av seg hatten og bukket når ”konsul Peterson” kom spaserende. ”Konsulen” var ikke kongen, nei da, men sett i en lokal sammenheng, var det nok ikke så mye om å gjøre.

I dag vil mange smile litt overbærende av slike grånende anekdoter, eller se dem som et tegn på usunne sosiale forskjeller, snøfte og rynke på nesen, men bak den aktelsen som mange følte for familien Peterson, og som noen ganger kunne anta nesten komiske manifestasjoner, lå det ikke kun sosiale forskjeller, men en høyst reel og berettiget respekt for det som alle borgere av Moss visste at Petersons hadde utrettet for lokalsamfunnet, og for de fundamentalt viktige kvalitetene som familien representerte – deriblant fast og framsynt ledelse, energi og innovasjon, men også stabilitet og tradisjon.

Momme Peterson (1771–1835)

For Moss’ og Petersons del begynte det hele med en ung, dansk herremann hvis slekt egentlig var av frisisk opprinnelse – Momme Peterson (1771 – 1835). Han var født i Lindholm, en dansk landsby, som sønn av gårdbrukeren og håndverkeren Peter Christian Andresen, og i unge år gikk han i brennerilære i Flensborg, en viktig handelsby som den gang lå i det danske hertugdømmet Slesvig.

Brakt til Moss av Johan Gude

Men i 1793 skrev Johan Gude, en rik og suksessrik kjøpmann i Moss, til venner i Flensborg, og forklarte at han trengte en dyktig og pålitelig brennerimester. Valget falt på Momme Peterson, og slik gikk det altså til at Peterson fikk anledning til å starte et nytt liv langt fra sine danske hjemtrakter.

I årene som fulgte ”conditionerede” Momme Peterson hos Gude, og 1798 giftet han seg med Anne Dorthea Bendixen, datter av en

velstående kjøpmann i Flensborg. Bryllupet sto hos Petersons sjef, i ”Gudegården”, 20. mai.

De nygifte leide seg husvære i ”Moestuen”, som på folkemunne ble kalt ”Mordstuen”. Dette var en lang, én-etasjers trebygning i Kongens gate, konstruert på en høy kjellermur.

Det uhyggelige kallenavnet kan ha hatt sin opprinnelse i slaget i Moss i april 1716, men det kan også ha vært kun en humoristisk omskrivning av etternavnet til en av eierne av gården, Svend Mohrstuen.

”Petersbua” – den spede begynnelsen

Dette nye hjemmet til ekteparet Peterson hadde både fjøs og stall, og lå godt til for handel – hovedveien til Christiania passerte rett forbi.

Petersons var ikke sen om å begynne å utnytte mulighetene, og noe senere hadde det utviklet seg en hel liten krambu i et av rommene i ”Moestuen”.

Denne krambua gjorde handel med kunder ute på gaten via en luke i veggen, visstnok et nokså vanlig syn på begynnelsen av 1800-tallet. Gjennom denne gikk handelen ”friskt”.

Interessant nok fantes det ikke noe skilt utenfor som forklarte at det var en krambu i bygningen, men krambua til Petersons ble likevel snart kjent både i og utenfor byen som ”Petersbua”.

Firmaet etableres

Den 7. februar 1801 ble Momme Peterson ”antagen til Borger paa Næring af Kiøbmandskab og Smaahandel, efterat have aflagt sin Troskaps- og Borger-Ed.” Firmaet fikk navnet M. Peterson.

Utover på 1800-tallet oppsto det en rekke økonomiske kriser, og man kunne ha laget lange lister over store og tradisjonsrike handelshus som måtte bite i gresset som en følge av disse monetære ragnarokene. Men firmaet M. Peterson overlevde og vokste.

Peter Christian (1800–1843) – M. Peterson & Søn blir til

Momme og Anne Dorthea Peterson fikk kun én sønn, Peter Christian (1800–1843).
Han ble utdannet i firmaet, og 28. juli 1828 ble han tatt opp i det som ”Associé” av faren. Firmaets navn ble da endret til M. Peterson & Søn.

Året i forveien, i 1827, hadde Peter Christian giftet seg med sin pleiesøster (fostersøster), Hedevig Jacobea Sandberg (1808–1893), datter av sognepresten i Onsøy. Hun skulle få stor betydning for firmaets framtid.

Da Peter Christian og Hedevig ble forlovet, var han 27 år gammel, og hun kun 19 – en vever, liten, tilbakeholden skikkelse som hadde det med å løpe sin vei når Peter Christian prøvde å fri til henne. Det sies at Anne Dorthea måtte puffe henne inn i et værelse der frieren satt rede, og holde døren igjen til alt var i orden.

Peter Christian førte firmaet over i en storstilt trelasthandel, og utvidet virksomheten sterkt.

Da disse endringene fant sted, hadde firmaet allerede en rekke forretningsforbindelser i utlandet, og en forretning av et slikt omfang og med en slik ekspansjonstrang som M. Peterson & Søn, var nok en sjeldenhet i småbyer som Moss.

I 1838 overtok M. Peterson & Søn tømmerbeholdningene og merkene til det oppløste firmaet til David Chrystie, som da trakk seg tilbake fra forretningslivet og flyttet til lystgården Torderød på søndre Jeløy.

I mars 1843 ble Peter Christian alvorlig syk, og han døde 5. desember 1843. Hans enke, Hedevig, var da 35 år gammel, mor til sju barn, og ventet et åttende.

Hans Blom (1824–1868)

Etter ektemannens død vurderte Hedevig å legge ned firmaet, men hun kom snart på andre tanker. Hun valgte å videreføre driften av firmaet, og gjorde dette med besluttsomhet og målbevissthet.

En av firmaets ansatte på dette tidspunktet var den kjekke og begavede unge mannen Hans Blom (1824–1868), sønn av skipper Cornelius Blom i Skien.

Den unge Blom ble av Hedevig sendt ut i verden for å for å se seg om og knytte kontakter, og mens han var på denne reisen, sendte han sin sjef hjemme i Moss en medaljong med sitt portrett og, på medaljongens bakside, en lokk av sitt hår.

Noe var på gang, med andre ord, og 29. april 1847 ble de gift, Hedevig og Hans Blom. Det var et noe usannsynlig par – Hedevig var 16 år eldre enn sin nye ektemann – men de lot altså ikke

aldersforskjellen hindre dem i å være sammen.

Hans Blom overtok ledelsen av firmaet, og satset etter hvert stort på skipsfart. Dermed ble rederivirksomhet det dominerende aspektet ved M. Peterson & Søn utover i andre halvdel av 1800-tallet.

I 1853 bygde firmaet fullriggeren ”Hedevig” på eget skipsverft, og en rekke kjøp og nybygginger fulgte.

Den mest kjente av ”mosseskutene” var fullriggeren ”Høvding” (bygd i New York i 1855), som kunne seile fra Quebec til Land’s End på ti dager.

Da firmaets rederi var på sitt største, hadde det en flåte på drøyt tjue seilskip og ett mindre dampskip.

Theodor Peterson (1839–1888)

I 1864 trakk Hans Blom seg tilbake fra stillingen som sjef, og driften av firmaet ble overtatt av N. Brandt-Darre og Theodor Peterson (1839–1888), nest eldste sønn av Hedevig og Peter Christian.

Hans Blom døde den 2. september 1868, 44 år gammel, og Theodor Peterson var da den fremste lederen av firmaet. Året før, 30. juli 1863, hadde han giftet seg med Sara Margrethe Caroline Thorne. Framtiden så ut til å være sikret.

Molbekkdammen

Under Th. Peterson utvidet firmaet sine forretninger til også å omfatte uttak av is fra Vansjø. Videre anla firmaet Molbekkdammen, som i dag er kjent som Molbekktjernet, med isrenne ned til ishuset og utskipningsstedet ved Mossesundet. Peterson ble slik den største iseksportøren i Moss.

Isskjæringen ga arbeid til omkring 30 mann i rundt to måneder. Utskipningen foregikk i tiden april–desember.

Isbedriften var imidlertid lunefull – graden av sommervarme i England var avgjørende for salget. I enkelte år gikk isskjæringen med god fortjeneste, i andre år kunne opptil halvparten av isen bli liggende usolgt, slik at inntektene ikke engang dekket utgiftene til skjæringen.

Th. Peterson utvidet også virksomheten med en dampdrevet sag ved Vansjø.

Cellulosen

Den største nyvinningen i Th. Petersons tid begynte imidlertid med kjøpet av Moss Jernverk. En dag i april 1875 gikk det rykter om at Harald Wedel-Jarlsberg, den daværende eieren, aktet å selge, og Theodor Peterson dro da straks til Christiania for foreslå en handel. Før dagen var omme hadde han kjøpt jernverket sammen med sine to partnere, grosserer Johan Thorne og godseier Georg Wankel, for 115 000 speciedaler.

Med dette var grunnlaget bokstavelig talt beredt for det kommende århundrets M. Peterson & Søn – cellulose- og papirfabrikken som ble anlagt på tomten til jernverket.

Th. Peterson forlot planene han hadde hatt om et nytt skipsbyggeri, og etablerte isteden Moss Cellulosefabrikk, som i hovedsak ble basert på ingeniør F. Størmers patent av 15. august 1882.

Aksjeselskapet Moss Cellulosefabrik ble konstituert 25. november 1882, og 16. desember 1882 startet fundamenteringsarbeidene. 10. august 1883 kunne driften begynne.

Moss Cellulosefabrik var landets første sulfat-cellulosefabrikk. Den var basert på en årsproduksjon på ca. 4000 tonn sulfatcellulose, noe som medførte et årlig tømmerforbruk på ca. 14 000 tylfter. En arbeidsstokk på ca. 210 arbeidere var nødvendig for å få det hele til å gå rundt.

For Moss by var reisningen av ”cellulosen” på grunnen til Moss Jernverk en stor og viktig affære, av gedigen betydning for økonomi og arbeidsmuligheter.

I begynnelsen kom imidlertid ikke produksjonen opp i det ukekvantumet som ingeniør Størmer hadde garantert. Det var Th. Petersons energi og praktiske skjønn som til slutt brakte driften over på den sikre siden.

Mosselukta – ”lukta av penger”

Én vanskelighet skulle volde verre og mer varige ubehageligheter enn noen annen – lukta som fulgte med cellulosekokingen.

På ettervinteren og våren 1888 kom det flere alvorlige klager til sunnhetskommisjonen. Da hadde lukta i flere år vært gjenstand for konflikter og forsøk på avbøtende tiltak. Grosserer Nyquist skrev at hans ”barn og flere voksne i hans hus jevnlig lider av illebefinnende

på grunn av de fra cellulosefabrikken utgående, illeluktende damper". 6. april henvendte mer enn tjue borgere seg til amtmannen med "klage over luktens intensitet og vemmelighet", og påsto at den medførte "lidelser og farer for helbred og liv".

Legen O. P. Nyquist uttalte at han "som følge av stanken fra cellulosefabrikken" hadde observert "hodepine, svimmelhet, kvalme, brekninger, hjertebank, prekordialangst og døsighet".

Et hotell klaget over at gjestene forlot det på grunn av celluloselukta.

Resultatet ble en rettssak som Th. Peterson ikke rakk å se slutten på. Han gikk bort 9. januar 1888, mens rettssaken ikke ble brakt til opphør før i 1892. Da var luktproblemet redusert – blant annet takket være en ny, 60 meter høy pipe – men det var ikke borte.

Etter ektemannens død valgte Sara Peterson å fortsette forretningen, som ble satt under ledelse av hennes bror, grosserer Rino Thorne.

Cellulosefabrikken gikk nå meget godt, og kvalitetsmessig var også utviklingen høyst tilfredsstillende. Fabrikken fikk sågar gullmedalje for sine fabrikata på verdensutstillingen i Paris i 1889.

I 1895 solgte firmaet Mosseskogen, en eiendom på omkring 5000 mål som det hadde overtatt sammen med jernverket, til godseier G. Wankel på Kambo.

På denne tiden hadde økt konkurranse begynt å skape betydelige utfordringer, og som et svar på denne konkurransen startet fabrikken med papirproduksjon. Dette skjedde i 1896. Denne ble imidlertid ikke lønnsom før flere år senere.

Hans Blom Peterson (1876–1954)

I 1901 overtok Hans Blom Peterson (1876–1954) ledelsen av firmaet Han var født i 1876, som den tredje eldste av Th. Petersons sønner. Han skulle forbli firmaets leder i mer enn et halvt århundre.

I 1902 giftet han seg med Alvilde Nielsen (1881–1967).

Etter en runde med ombygging i 1905 begynte bedriften omsider å gå med overskudd igjen.

Sammenslutning og vekst

En rekke forhold pekte mot ønskeligheten av en sammenslutning av

moderselskapet og cellulosefabrikken til ett firma, og 19. desember 1908 ble sammenslåing vedtatt av alle berørte parter.

I årene som fulgte ble det gjort en rekke nybygginger og forbedringer. M. Peterson & Søn installerte, som første cellulosefabrikk i verden, Morteruds kalorisator.

Utbruddet av første verdenskrig brakte treforedlingsindustrien mange vanskeligheter, men M. Peterson & Søn lykkes ikke bare i å holde driften gående, men i å øke produksjonen og salget.

I 1915–1916 var produksjonen brakt opp i nesten 9000 tonn cellulose, og over 8000 tonn papir.

I 1920–1921 begynte en krisetid i treforedlingsindustrien, men firmaet klarte seg gjennom også denne.

I 1928 ble papirsalens nordfløy bygd ut slik at den første spesialmaskinen, kreppmaskin nr. 1, kunne installeres, og slik ble et nytt kapittel i firmaets historie innledet.

I 1932 ble H. B. Peterson utnevnt til ridder av 1. klasse av St. Olavs Orden. Faren hadde for øvrig fått samme utmerkelse i 1885.

I årene fram mot andre verdenskrig fikk firmaet mange bein å stå på ved at det gradvis ble startet produksjon av en rekke forskjellige spesialvarer. Et av de viktigste trekkene i denne utviklingen var en avtale inngått i 1929 om leveranse av krepp til Norsk Hydro

Noe senere ble også produksjon av sekker en av firmaets spesialiteter.

Etter andre verdenskrig gjorde H. B. Peterson store, dristige investeringer i form av omfattende moderniseringer av fabrikken. Han var etter sigende alltid opptatt av nye muligheter.

Han var også en pioner når det gjaldt personalpolitikk. Lenge før bedriftsforsamlinger kom på den politiske dagsorden, etablerte M. Peterson & Søn A/S, i 1946, produksjonsutvalg, der representanter for de ansatte ble trukket inn i planleggingen.

Kollektiv pensjonsforsikring ble innført, boliger og feriehjem ble reist for arbeidere og funksjonærer, og landets første bedriftsbarnehage ble startet.

Både internt i bedriften og i lokalsamfunnet ble H. B. Peterson omtalt som “konsulen”.

I dagligtale kalte imidlertid arbeiderne han ofte for ”langen”, og når han kom for å inspisere, gikk det fra mann til mann gjennom fabrikken: ”Langen kommer!”

Med sin høyreiste, aristokratiske skikkelse utgjorde han en kjent og respektert del av byens persongalleri.

H. B. Peterson kunne nok til tider virke autoritær og opptatt av detaljstyring, men arbeiderne og funksjonærene hadde stor respekt for han. De forstod at han var et arbeidsjern, og at han brydde seg om sine ansatte.

Hvert år på 17. mai, som også var “konsulens” fødselsdag, møtte cellulosearbeidernes kor, “Cello”, opp i H. B. Petersons hjem i den fredede Chrystiegården i Storgaten 20 for å synge for han og hans frue.

H. B. Peterson hegnet også pietetsfullt om de nasjonalhistoriske verdiene knyttet til firmaets hovedsete, Konventionsgården, og engasjerte arkitekt Arnstein Arneberg til å restaurere salen der forhandlingene mellom Norge og Sverige fant sted i 1814.

H. B. Peterson var i daglig arbeid til kun få år før sin død i 1954.

I 1999 ble han kåret til “Århundrets mossing”.

Ralph Mollatt (1926–1984)

Etter H. B. Petersons død ble det Ralph Mollatt (1926–1984) som førte firmaet videre. Ralph Mollatt tilhørte familiens sjette generasjon, og var sønn av rittmester Hans Mollatt (1897–1991) og Eugenie (Nini) Peterson (1903–96), og bror av Hans Theodor Mollatt (1930–) og Erik Mollatt (1941–).

I 1950 giftet han seg med Lilian Stockfleth.

Ralph Mollatt ble knyttet til familiefirmaet i 1951, og overtok som administrerende direktør i 1963. Gjennom 17 år i denne stillingen markerte han seg som en kreativ, entusiastisk og høyt respektert bedriftsleder.

Ved oppkjøp i Norge, Sverige og Danmark av virksomheter for videreforedling av kraftpapir banet Mollatt vei for emballasjekonsernet Peterson, som under Ralph Mollatts ledelse ble Norges største.

I en tid da mye annen norsk industri ble ervervet av utenlandske selskaper, klarte han å bevare og sikre Peterson som et norskbasert konsern.

I 1971 tok fabrikken i bruk Norges første helkontinuerlige anlegg for "koking" av flis til fiber.

Mollatt arbeidet også for å sikre konsernet eierskap hele veien fra tømmeret i skogen til ferdig papir og emballasje. Han hadde som hovedlinje å pløye mest mulig av overskuddet tilbake i bedriften.

Hans engasjement for natur og miljø førte til at M. Peterson & Søn i 1977 fikk Norges Industriforbunds miljøvernpris, etter omfattende investeringer i rensing av utslippene til luften og til Mossesundet.

Som person vant Mollatt vant stor respekt for sin rettlinjethet og sin nøkternhet.

For sin samfunnsnyttige virksomhet ble han i 1982 utnevnt til ridder av 1. klasse av St. Olavs Orden.

Da var han sterkt merket av en kreftsykdom som hadde rammet han i ung alder, og som senere spredte seg slik at han måtte fjerne en lunge og et øye. Med sin jernvilje gjennomførte han likevel en siste jakttur – med bare ett øye skjøt han elg også det året.

Erik Mollatt (1941–)

Etter Ralph Mollatts bortgang overtok hans yngre bror, Erik Mollatt (fullt navn James Momme Erik Mollatt), ledelsen.

Han hadde i 1964 giftet seg med Lise Kleven (1942–).

Erik Mollatt fullførte omgjøringen av M. Peterson & Søn til moderne, nordisk emballasjekonsern.

Han kom til M. Peterson & Søn A/S i 1981, og ble administrerende direktør der i 1983. Fra og med 1989 hadde han tittelen konsernsjef.

I Erik Mollatts periode som toppsjef økte verdien av Peterson-gruppens eksport fra 980 millioner til 3,5 milliarder kr.

Antall ansatte i konsernet var på det meste over 2300.

Endrede markedsforhold i 1990-årene førte til at Peterson kvittet seg

med deler av konsernets tradisjonelle virksomhet, men konsernet styrket samtidig sin posisjon på kjerneområdet, bølgepapp.

I 1995 fikk Peterson Moss AS, som første norske bedrift, EUs sertifikat for miljøgodkjent virksomhet.

Erik Mollatt medvirket sterkt til at Christian Frederik samme år ble hedret med en statue ved Mossefossen.

Mot slutten av 1990-årene ble det i Moss investert ca. 600 millioner kr i tekniske oppgraderinger.

Som industrileder arbeidet Erik Mollatt langsiktig, for kvalitet, yrkesopplæring og miljø, og for et godt forhold til de ansatte. Han var en respektert og populær bedriftsleder, som nesten daglig tok en runde på ”gølvet”, blant arbeiderne.

Erik Mollatt fratrådte som konsernsjef i 2002.

Nye eiere

En investeringsgruppe ledet av industriherrene Terje Haglund og Roar Paulsrud, samt AT Skog (Agder-Telemark Forest Owners Association) kjøpte våren 2006 alle aksjene, og forandret selskapets navn til Peterson AS.

Like etter ble alle Petersons eiendommer solgt til firmaet Höegh. Samtidig fikk Peterson en ”evigvarende” avtale med Höegh om leie av fabrikkområdet.

”I forbindelse med overtakelsen av Peterson var det nødvendig med en refinansiering. Gjelden måtte ned. Det har vi nå klart gjennom avtalen vi har gjort med Höegh,” forklarte styreleder i Peterson, Terje Haglund, til Moss Avis.

I august 2006 inngikk Peterson AS en avtale med Smurfit Kappa Group om kjøp av fire bølgepappfabrikker i Sverige og Danmark – Peterson Packaging AS med fabrikk på Næstved og Randers i Danmark, samt Peterson Packaging AB med fabrikk i Norrköping og Bäckefors i Sverige.

Høsten 2010 var fabrikken likevel nær konkurs, men unngikk dette etter forhandlinger med kreditorene, og en nedskrivningen av leverandørgjelden til 25 prosent. Fabrikken ble også hjulpet av at flere ansatte gikk med på en kraftig reduksjon i sin gavepensjon.

Noen avsluttende tanker

I senere år har mange i perioder antatt at ”cellulosen” snart ville bli lagt ned – at også denne delen av norsk industri måtte være dømt til å bukke under og bli flyttet til ”lavkostland” i Asia.

En del har utvilsomt også *håpet* at dagene til ”cellulosen” snart ville være talte – noen fordi de mener byen burde få anledning til å utnytte tomten til andre formål, noen fordi de ønsker å bli kvitt ”mosselukta” en gang for alle, og noen fordi de ser på både cellulosen og annen rykende og støyende industri som en slags anakronisme, et element som ikke passer inn i den nye, brave verden av klimaavtaler, hudpleieprodukter og video i HD.

Det kunne være fristende å spørre den sistnevnte gruppen, som synes å ha et generelt antagonistisk forhold til det meste av ”tradisjonell” industri, om de helst ville ha vært foruten både doruller og datamaskiner. Hvor tror de egentlig at alle de produktene som vi omgir oss med og tar for gitt, og i stor grad er avhengige av, med mindre vi ønsker å returnere til et liv som fattige bønder og fiskere, kommer ifra? De kommer selvfølgelig alle fra en eller annen form for industri – og ofte fra den rykende, støyende og ”ubehagelige” varianten.

Et annet moment er muligheten for at vi kan komme i en situasjon, hvis vi da ikke alt er i den, der det faktum at nesten alle våre livsnødvendigheter blir produsert et annet sted enn i vårt eget land, kan bli brukt som et politisk pressmiddel. Men denne faren synes ikke å streife de industrifiendtlige drømmerne. Eller det kanskje nettopp en slik situasjon – en der landet er prisgitt humøret til et i beste fall vennligsinnet regime – de ønsker?

Men cellulosen kan se ut til å være litt som mossingene selv – litt sta, med beina godt plantet i bakken, litt treg, men også motstandsdyktig mot lite gjennomtenkte påfunn.

Samtidig er det interessant å prøve å forestille seg hvordan Moss ville ha vært, og hva Moss kunne ha blitt, dersom cellulosen ikke hadde eksistert.

Passasjerene på Østfoldbanen ville ikke ha fått sitt bilde av Moss by formet av lukta som kryper inn i vognene når togene passerer utløpet av Mosseelva, eller av synet av det heller grimme industriområdet av slitne betong- og teglsteinsbygninger, sagflishauger og dampende skorsteiner. Isteden ville de kanskje ha sett et idyllisk boligområde med en misunnelsesverdig, vestvendt sjøutsikt, og en park med

gangveier langs elvestrømmen.

Moss by ville neppe ha vært kjent over det ganske land – i den grad byen kan sies å være kjent – som ”stedet som stinker”. Mossinger på reise ville ha sluppet å oppleve at nye bekjentskaper hånlig, eller sågar rent instinktivt, holder seg for nesen etter at navnet på hjembyen er avslørt.

Kanskje ville Moss isteden ha vært kjent som badebyen ved Ytre Oslofjord, byen mellom Vansjø og Jeløy eller byen ved ”Mossefjorden”. Eller galleribyen.

Det kan neppe være noen tvil om at celluloselukta har ført til at byen har vokst mindre, og på andre måter, enn den ellers ville ha gjort. Det er tross alt ikke mer enn rundt 20 år siden lukta, når vinden blåste ”feil” vei, eller noe ikke gikk helt etter planen på fabrikken, var nesten uutholdelig, selv tre-fire kilometer utenfor byen. Råtne egg, gammel fårikål, sursild og rakfisk – de fargerike sammenlikningene har vært mange.

Selv i dag kan man oppleve at folk utenbys fra, på besøk i Moss, rygger tilbake og rister på hodet idet de kjenner ”mosselukta” for første gang.

Cellulosen har også påvirket forholdene under vann. Man behøver ikke å gå så veldig mange tiår tilbake før man finner en situasjon der store deler av de dypere partiene i Mossesundet var så å si livløse på grunn av oksygenmangel forårsaket av forurensning fra M. Peterson & Søn.

Selv i fjæra kunne det stedvis se temmelig ille ut, med flytende skum, illeluktende gjørme og mengder av døde muslinger.

I dag er forholdene dramatisk forbedret, men i skrivende stund eksisterer det likevel en konflikt mellom Peterson og Klima- og forurensingsdirektoratet (før SFT). Sistnevnte vil at Peterson skal minske utslippene av organisk avfall, noe som vil kreve bygging av et biologisk renseanlegg med en prislapp på rundt 175 millioner kroner. Peterson mener at dette er umulig for konsernet å gjennomføre, fordi det vil bli altfor kostbart.

På den annen side har nok forurensningen fra cellulosen også bidratt til å gi naturen i Moss en viss beskyttelse. Den har begrenset befolkningsveksten i kommunen, og dermed presset på naturområdene. De mange positive kvalitetene til kommunen har lenge vært en godt bevart hemmelighet.

Identitetsskaper og landemerke

Cellulosen har dessuten, på godt og vondt, bidratt til å gi Moss som sted en helt egen identitet. Lukta er ett aspekt ved fabrikken. Et annet, og mye mindre omtalt, er det visuelle. På stille, klare vintermorgener før soloppgang, når røyken fra pipene står som loddrette, kremhvite søyler mot den lyseblå himmelen, flere hundre meter til værs, ja, da kan man, i hvert fall hvis man er en borger av Moss, bli rent andektig, og tenke at cellulosen, i alle fall i slike stunder, er det nærmeste Moss by noensinne har kommet det majestetiske. Røyken, som egentlig er et tegn på industriell aktivitet, blir for en stakket stund også noe annet – et vitnesbyrd om morgenens sakrale stillhet og himmelens storhet.

Når så sola omsider begynner å stige opp over horisonten i sørøst, og får de høye søylene av hvitt til å rødme og gløde, da kan man til og med ta seg i å tenke at cellulosen er vakker, og at dens sublime skjønnhet alene kunne være grunn nok til å ønske den en lang og løfterik framtid.

Der, under søylene som stråler i soloppgangen, og som kan sees selv av fiskere langt ute på fjorden mot Færder, og av folk i både Horten og Holmestrand, Tofte og Drøbak – der ligger byen Moss – et sted som intet annet.

****
****
****

Kilder

Bøker

Kittilsen, Ingolf 1951, *Et handelshus gjennom 150 år. M. Peterson & Søn 1801–1951*, trykt som manuskript, utgitt av firmaet M. Peterson & Søn, Moss
(Gjennomgått og ajourført av Per Schulstad)

Kittilsen, Ingolf 1935, *Firmaet og familien: Peterson – Moss. Et bruks og en slekts historie 1793–1933*, trykt som manuskript, utgitt av firmaet M. Peterson & Søn, Moss

Wilse, presten som er kjent for sine beretninger fra Østfold, forteller også om Jernverket. Han nevner både Ladegården med staller, fjøs og

boliger.

Internett

Gamle arbeiderboliger i Østfold: Verket
http://ostfold.kulturnett.no/arbeiderboliger/verket.html

Store Norske Leksikon, Jeløy kommune
http://www.snl.no/Jel%C3%B8y

"Peterson-gruppens historie"
http://www.peterson-emballasje.no/pages/page.asp?lngID=151&lngLangID=1

H. B. Peterson (fra Norsk Biografisk Leksikon)
Forfattet av Fredrik Th. Bolin
http://www.snl.no/.nbl_biografi/H_B_Peterson/utdypning

Ralph Mollatt (fra Norsk Biografisk Leksikon)
Forfattet av Fredrik Th. Bolin
http://www.snl.no/.nbl_biografi/Ralph_Mollatt/utdypning

Erik Mollatt (fra Norsk Biografisk Leksikon)
Forfattet av Fredrik Th. Bolin
http://www.snl.no/.nbl_biografi/Erik_Mollatt/utdypning

Peterson klarer ikke nye miljøkrav
Publisert 14. mai 2010
http://www.moss-avis.no/nyheter/peterson-klare-ikke-nye-miljokrav-1.5254276

Peterson-eiendommer solgt på dagen
Publisert 25. april 2006
http://www.moss-avis.no/nyheter/konomi/peterson-eiendommer-solgt-pa-dagen-1.4283780

Peterson unngår konkurs
Publisert 26. oktober 2010
http://www.moss-avis.no/nyheter/peterson-unngar-konkurs-1.5748332

– Det viktigste er at Peterson overlever
Publisert 13. oktober 2010
http://www.moss-avis.no/nyheter/det-viktigste-er-at-peterson-overlever-1.5711210

****

****
****